

Cemal Paşa'nın Suriye'de Ermeni Muhacirlere Yardımları ve Ayn-Tura Yetimhanesi

Halil Özşavlı*

Giriş

Ahmed Cemal Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyetinin önder kadrosunu teşkil eden "Üç Paşa"sından biridir. Bahriye Nazırı ve Suriye'de görevli 4. Ordu Komutanı olduğu dönemde görev bölgesine varan Ermeni muhacirlerin tehciri aşgari zararlarla atlatabilmeleri için elinden geleni yapmıştır. Bir yandan yayınladığı emirlerle Ermeni muhacirlere saldırıları şiddetle cezalandıracağını belirterek onları korumaya çalışmış, öte yandan görev bölgesine varan muhacirleri mümkün olduğunca Halep, Şam ve Beyrut gibi şehir merkezlerine yakın yerlere iskân ettirmeye çalışarak onlara geçimlerini sağlayabilecekleri iş olanağı sunmaya çalışmıştır. Ermeni dul ve yetimler için yetimhaneler kurmuş buradaki yetimlerin beslenebilmeleri için ordunun imkânlarını seferber etmiştir. Ancak Paşa'nın bu faaliyetleri Ermeni ve kimi batılı yazarlarca görmezden gelinmiş ve Halide Edip Adıvar'ın hatıratında yer alan ve Cemal Paşa ile arasında geçen bir konuşmanın bir cümlesi

adeta cımbızlanarak Cemal Paşa'nın Ayn-Tura yetimhanesinde Ermeni çocuklarını asimile etmeye çalıştığı, onlara Türkçe isimler verilmesini sağlayarak Müslümanlaştırdığı iddia edilmiştir.¹

Cemal Paşa'nın Suriye'de Ermeni muhacirleri için yaptıklarını belgeleyen ancak soykırım iddiacıları tarafından "cımbızlama" tekniği uygulanan bir diğer önemli kaynak ise bizzat Cemal Paşa tarafından Suriye ve havalisine varan Ermeni muhacirlerin iskânı işi ile görevlendirilen Çerkez Hasan Amca'nın hatıralarıdır.

Hasan Amca (Çerkez Hasan Bey) İttihatçılarla ters düşerek 1912'de muhalif subayların örgütlediği *Halaskar Zabitan* gurubuna dâhil olmuş eski bir ittihatçıdır. Bu örgüt içlerine sızan bir ajan sayesinde çökertilince, idama mahkûm olan Hasan Amca'yı, sorgusunu bizzat yapan Cemal Paşa ipten alır. Bu ikilinin yolları Suriye'de tekrar kesişir. Cemal Paşa onu Anadolu'dan tehcir edilip, Halep'te aşıktan ve hastalıktan kırılan Ermenilere yardımla görevlendirir. Hasan Amca'nın Halep'te yaşadıklarına dair anılarını 1919 Haziran ayında Alemdar gazetesinde peyder pey yayımlar. Ancak anıların yayımlanması yarım kalır; Alemdar ani bir kararla anıları yayımlamayı durdurur. Alemdar gazetesinin 19, 20, 22, 23, 25, 26 ve 28 Haziran 1919 tarihli baskılarında yayınlanan bu anılar hem Cemal Paşa'nın Ermenilere yaptığı ve yapmayı tasarladığı yardımları hem de Halep ve civarına varan tehcir kabilelerinin perişan hallerini birinci ağızdan vermesi bakımından önemlidir. Ama ilginçtir ki, Ermeni yazarlar bu anılarda sadece Hasan Amca'nın Ermeni muhacirlerin çöllerdeki perişan halleri ile ilgili tasvirlerini ve İttihatçıların Ermenileri imha etmek istediğine dair yorumlarını görürken, Cemal Paşa'nın Ermenilere yardımlarını görmezden gelmektedirler.

(*) Araş. Görv. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

(1) Bu iddiaların bazıları için bkz: *Agos 24 Mart 2012*, Hilmar Kaiser, *The Armenians in Lebanon during the Armenian Genocide*, içinde *Armenians of Lebanon*, Haigazian University & The Armenian Heritage Press, Beirut, 2009, s.31-59.

Bu çalışmada Cemal Paşa tarafından Ermeni muhacirlerin Suriye’de iskânı ile görevlendirilen Çerkez Hasan Amca’nın ve Cemal Paşa’nın açtığı yetimhanelerde görev yapmış misyonerlerin hatıralarından faydalanılarak Paşa’nın Ermeni muhacir ve yetimler için yaptıkları açıklanmaya çalışılmış, yer yer Alman arşivinden belgelerle desteklenerek Cemal Paşa’nın açtığı yetimhanelerdeki Ermeni yetim miktarı saptanmaya çalışılmıştır.

1) Cemal Paşa’nın Emriyle Çerkez Hasan Amca’nın Ermeniler İçin Suriye’de Yürüttüğü Faaliyetler

Cemal Paşa, Enver Paşa tarafından 5 Kasım 1914 günü Bahriye Nazırlığı görevi yanında İstanbul ve Çevresi Komutanlığına da atandı. Enver Paşa, o günlerde 4. Ordu Kumandanı Halepli Zeki Paşa’yı da Mısır Seferi için görevlendirmek istemektedir. Ancak Halepli Zeki Paşa bu konuda aktif bir tutum benimsemeyince bu görevi Bahriye Nazırı Cemal Paşa üstlendi. 18 Kasım 1914 gün ve 4096/1026 numaralı emirle 4. Ordu Kumandanlığı ile Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya Genel Valiliği görevine resmen atanan Cemal Paşa, 21 Kasım 1914 günü görkemli bir törenle yanında Kurmay Başkanı Albay von Frankenberg, Kurmay Yarbay Ali Fuat (Erden), Kurmay Binbaşı Refet (Bele) ve daha başka subaylarla birlikte Haydarpaşa’dan Suriye’ye doğru yola çıktı.²

21 Kasım’da Halep’e akabinde 8 Aralık’ta da Şam’a geçerek Damascus Palas’ta ordu karargâhını kurdu. Şubat 1915’te Beyrut’un orta ve kuzey kısımları ile Suriye, Halep ve Adana vilayetlerinin oluşturdukları bölgenin komutanlığını “4. Ordu Komutan Vekili” ünvanıyla 12. Kolordu Komutanı Fahrettin (Türkkan) Paşa’ya verdi. Daha sonra ise kendi karargâhını Kudüs’e naklederek Victoria Kasrı’na yerleşti.

1915 yılında hükümet kararıyla Ermenilerin bölgeye gönderilmesi ve iskânı sı-

rasında Suriye valisi önce Hulusi Bey daha sonra İstanbul eski Polis Müdürü Azmi Bey, 1916’da ise Erzurum eski valisi Tahsin Bey’di. Halep valiliği ise önce Bekir Sami (Kunduh) Bey’in uhdesinde iken 10 Ekim 1915’te Mustafa Abdulhalik Bey daha sonra ise Bedri Bey Halep valisi olarak atanır. Beyrut valiliğine Suriye vilayetinden naklen Azmi Bey atanacaktır.³

Cemal Paşa Ermeni muhacirlerin korunması ve bu felaketten en az zararla kurulmaları için elinden geleni yapmaya hazırды. Onun nokta-i nazarında her Ermeni fert olarak Osmanlı Devleti vatandaşı idi ve tehirciden maksat, buldukları yerlerde tehlikeli olabilecek çoğunlukları zararsız hale gelmeleri için geçici olarak yer değiştirmeye maruz bırakmaktan ibaretti.⁴

Cemal Paşa, başta Zeytun olmak üzere Anadolu’nun çeşitli yerlerinden görev bölgesine varan Ermeni muhacirleri için Hama, Havran ve Kerek livaları ile Halep’in güneyini ve kısmen de batısını iskân mıntıkası olarak tayin etmişti.⁵ Meselenin çok ciddi olduğunu düşünen Paşa, Mart 1916’a Şam’da görüştüğü Alman konsolosuna Ermeni dul yetimler için yetimhaneler kurmayı planladığını, muhacirlere yardım etmek isteyen Alman yardım kuruluşlarına ve alman misyoner Hanauer’e kendi inisiyatifiyle yardımlarını dağıtmaları için izin vereceğini anlatmıştı.⁶

1916 yılında Halep valisi Hüseyin Kazım⁷ ve Kamil Beyleri muhacirlerle ilgilenmeleri için görevlendirdi.⁸ Ancak Hüseyin

(2) Hikmet Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, 4. Ordu’nun İnsani Yardımları, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009, s.49.

(3) Özdemir, a.g.e., s.55.

(4) Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul, 1954, cilt I, s.120.

(5) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, cilt VII, s.159.

(6) Mertternich’ten Bethmann Hollweg’e Pera 29 Mayıs 1916 naklen Lepsius, Lepsius Johannes, *Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke [Gebundene Ausgabe]*, Der Tempelverlag, 1919, s.250.

(7) Hüseyin Kazım Bey’in İttihat ve Terakki’ye bağlı Tanin gazetesinin kurucularından biri ve 1916 yılında Halep Valisi olduğunu Halide Edip Adıvar’ın hatıratından öğreniyoruz. Bkz: Halide Edip Adıvar, *Memoirs of Halide Edip*, Cultures in Dialogue, Ed. Tessa Heffernan and Reina Lewis, Gogias Press, New Jersey, 2004, s.400.

(8) *Alemdar*, 19 Haziran 1919, Hasan Amca’nın “Tebcirin İç Yüzü; Çerkez Hasan Beyin Hatıraları” başlıklı makalesi.

Kazım ve Kamil Beyler merkezi hükümetten gelen emirler yüzünden onun emirlerini tam olarak yerine getirmede yetersiz kalınca⁹ 1916 yılında İstanbul'dan Çerkez Hasan Beyi getirtti. Cemal Paşa Hasan Bey'i o sırada İttihat ve Terakkiye muhalif bir olan Halaskar Zabitan grubuna mensup olmasından dolayı tercih etmiş ve kendisinden bu görevi üstlenmesini istemişti.¹⁰

14 Ağustos 1916'da Halep'e gelmesi emrini alan Çerkez Hasan Bey, 27 Ağustos'ta Halep'e varır ve Baron Oteli'nde Kumandan Paşa ile buluşur. Ancak Paşa bu ilk buluşmadan kendisine vazifesini açıklamaz. Ordu kargah treni ile birlikte Beyrut'a geçerler. Burada sıkıntılı on beş gün geçirdiğini anlatan Hasan Bey, Paşa'ya görevinin ne olduğunu sorduğu zaman aldığı cevabı anılarında şöyle aktarır;

*“Şimdi sen Havran'a gideceksin. Orada takriben 20-30 bin Ermeni muhaciri bulacaksın. Biliyorsun ki orası zanaat sahibi insanları geçindirecek bir yer değildir. Ermenilerin çoğu meslek sahibidir. Ama orada sefalet içindedirler. Bunlardan, evvela dul ve yetimleri toplar, buraya gönderirsin. Burada dul ve yetimhaneler tesis edilecek, onlar orada himâye edilecek, sonra aileleri akrabalarından ayırmayarak sanatlarını bir oran dâbilinde bulundurmak suretiyle Beyrut ve Suriye'nin muhtelif liva ve kaza merkezlerine sevk edeceksin. Onlara orada sermaye, dükkân ve ev tedarik edeceksin. Bunları çalışmaya sevk edeceksin. Geçimlerini ve hayatlarını kazanmayı temin edeceksin... Şimdilik görevin Havran'dan bu aileleri düzenli olarak kışa ve yağmurlara kadar buralara sevk etmektir. Sonra bizzat gidip toplumsal durumlarını düzeltecek ve hayatlarını temin edeceksin...”*¹¹

Havran'ın zanaat ve meslek erbabı Ermenilerin yaşayabileceği bir olmadığını kanaatinde olan Paşa, onları Suriye ve Beyrut vilayetlerinin liva ve kaza merkezlerine iskân ettirerek, geçimlerini sağlamalarını temin için onlara sermaye ve zanaatlarına göre iş yeri temin etmeyi planlamaktaydı. Planladığı bu faaliyetlerini 700 Ermeni yetimi ve dul kadı-

nı Hama'ya gönderip bir örme fabrikasında¹² çalışmalarına izin vererek henüz Hasan Beyi Halep'e getirtmeden üç ay kadar önce hayata geçirmişti.¹³

Hasan Bey'in ifadesine göre Ermeni muhacirlerle ilgileme işine bakan heyete Teşkilat-ı Mahsusa ismi verilmişti. Merkezde bu işi İttihat ve Terakki Şam murahhası Neşet Bey¹⁴ idare ederken Hasan Bey ise Teşkilat-ı Mahsusa'nın Havran murahhası oluyordu.¹⁵

Hasan Bey, ilk olarak Havran'ın muhtelif köy, vadi ve karyelerine savrulan dul ve yetimleri toplayıp Şam'a göndermek için işe koyulur. Köylerden Ermeni muhtarlarını çağırarak hepsine birer defter hazırlamalarını tembihler. Defterlere kaydedilen muhacir sayılarına ve mesafelere göre istasyon kumandanının vereceği vagonları hesaplayarak sevkiyatın projesini hazırlar. Maksadı köylerden gelecek muhacirleri orada yirmi dört saatten fazla bekletmemiş olmak ve biriktirerek sefaletlerini şiddetlendirmemektir. 2-3 günlük mesai ile bunu temin eden Hasan Bey ilk köyü davet ederek sevkiyat başlatır.¹⁶

Daha sonra gerekli talimatları memurlara vererek dul ve yetimleri bizzat toplamak, hem de durumu bizzat görmek için Cebel'e hareket eder. Seyahati süresince Ermeni muhacirlerin perişan hallerine tanık olur. Gördüğü manzarayı şöyle anlatır;

(9) Adivar'ın hatranda anlattığına göre Hüseyin Kazım Bey Ermeni muhacirler konusunda merkezi hükümet ile bazı konularda fikir ayrılığına düşünce 1916 yılının sonunda doğru emekliye ayrılıp Şuf'a yerleşecektir. Adivar, a.g.e., s.400.

(10) *Alemdar*, 25 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

(11) *Alemdar*, 20 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

(12) Almanca “winkfabrik” kelimesinden “örgü veya örme fabrikası” anlamında.

(13) Loytved'dan Metternich'e Şam 30 Mayıs 1916 naklen Lepsius, *Deutschland und Armenien...*, s.273.

(14) Mehmet Neşet Özercan'ı kast ediyor olabilir. Mehmet Neşet Özercan (1880-1944) Mülkiye İdadisi mezunudur. Dâhiliye Nezareti Muhasebe Kalemi Kâtipliği, Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü Sicil Memurluğu, Memurin Müdürlüğü, Simenli ve Cısr-i Mustafapaşa Kaymakamlıkları, Aşair ve Muhacirin Müfettişliği, Süveyde Kaymakamlığı, Gerek Mutasarrıf Vekilliği ve İzmıt Mutasarrıflığı, TBMM I. Dönem İstanbul, II. ve III. Dönem Aksaray Milletvekilliği, II. Dönem Mübâdele, İmar ve İskân Encümeni Reisliği yapmıştır. Bkz: *TBMM Albümü (1920-2010)*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., Ankara, 2010, s.35. Aşair ve Muhacirin müfettişliği görevinde bulunduğu için Çerkez Hasan Bey'in hatrında bahsettiği kişinin Mehmet Neşet Özercan olduğunu düşünmekteyiz.

(15) *Alemdar*, aynı yer.

(16) *Alemdar*, 22 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

"Bu dağlar, yaratılış taribinden beri bu derece vahim sefalet taşımamış, görmemiştir. Dört gün devam eden bu seyahat, bana insan denilen mahlûkun ne derece yırtıcı, ne derecelere kadar dayamıklı olduğunu o kadar kati gösterdi ki; korktum, insan soyuna mensup olmaktan utandım. Mide ve ihtiyaç ıstırabı, insan doğasında ne iğrenç tabiatlar doğuruyor. Hemcinsinin, ot, leş, kendi evladını yediğini görmekten, ışıtmekten insanlık ne hisseder? Bu duyguyu ve tesiri hangi kelimelerle izah eder!

Benim gibi âdem evlatlarının, mecalsiz adımlarla yürümeye çalışarak, hayvanlar gibi ot yediklerini, bir eşek leşini yırtıcı hayvanlar gibi, birbiriyle kavga ederek parçaladıklarını, bağırsaklarını paylaşmak için birbirinin boğazına sarıldıklarını gördüm. Bu leşin paylaşımı için benim dilimde konuştuklarını ışıttım. İnsanın bütün havası dönüyor, gözleri gördüğüne, kulakları ışıttığına inanmak istemiyor.. Fotoğraf makinesi ile yanlarına yaklaştığım zaman ehemmiyet bile vermediler. İçlerinden biri bile dönüp bakmamıştı. İnsanların en yüksek gayelerine, en yüksek heyecanlarına lanet ederek buradan uzaklaştım."¹⁷

Ertesi gün seyahatini Celb'in daha ileri kazalarına uzatır. Çerş karyesinde bir gece geçirdikten sonra Kefrence'ye kadar seyahatine devam eder. Uğradığı hemen hemen tüm köylerde tifüs, humma ve sıtmadan ötürü muhacirlerinden yüzde 30-40 civarında vefat olduğunu öğrenir.

Kendi güzergâhındaki köylerden dul ve yetimleri toplayan Hasan Bey, güzergâhında olmayan civar karyelerdeki çocukları ve dulları güzergâhına tesadüf edecek köylere göndermek üzere muhacirlerden tayin ettiği görevlileri de etrafa gönderir. Kefrence'nin bir saat ilerisinde, Hazra Köyü'ne vardığında durum yine içler acısıdır. Yerli ve muhacirlerle birlikte beş yüz kişilik nüfusa sahip köyden dört yüz on yedi vefat vardır. Hayatta kalanlar ise köyün dar sokaklarında koltuk değneklerine yaslanmış bir şekilde adeta ölümü beklemektedir.¹⁸ Hasan Bey bu seyahatin

sonunda 400 kadar dul kadın ve yetim toplamayı başararak onları önce Dera'ya daha sonrada Şam'a sevk eder.¹⁹

Ancak bu faaliyetleri Şam'da bulunan ve Cemal Paşa'nın kendisine âmir tayin ettiği Neşet Bey tarafından hoş karşılanmaz. Neşet Bey kendisine artık Şam'a muhacir göndermemesi hususunda talimatlar verince, durumu Cemal Paşa'ya bildirir. Bunun akabinde Paşa, kendisini Suriye valisi Tahsin Bey'in yanına görevlendirerek birlikte Ermeni muhacirler ile ilgilenmelerini ister.²⁰ Ancak Vali Tahsin Bey'le de Ermenilerin sevkleri konusunda ihtilafa düşünce tekrar durumu Cemal Paşa'ya bildirir. Bu defa Paşa onu Ermeni muhacirler konusunda hem daha fazla söz sahibi yapmak hem de başka üst düzey yetkililerin ona aksi yönde emirler vermesini engellemek için bir ordu emri yayınlar ve yanına yardımcı memurlar verir. Ordu Menzil Müfettişliği, Hat Komiserliği ve Jandarma Alay Kumandanlığına gönderilen bu emri Cemal Paşa'nın Ermeni muhacirleri korunması ve hayatlarını devam ettirebilmeleri için onlara gereken imkânların sağlanmasının ne düzeyde önemsedığını göstermesi bakımından aynen aktarıyorum:

Dördüncü Ordu Karargâhı

7 Teşrin-i Evvel 1332

1- Ermeni milletinin terfi, iskân ve ikdârını şeref-i milli adderim.

2-Bu vazifeye Havran'da Hasan ve Humus'da Kamil Beyler tayin edilmişlerdir. Havran'da mevcut muhacirin erbab-ı san'atdan bulunmak ve Havran muntıkası erbab-ı san'atı geçindirecek bir mahiyetle olmamak dolayısıyla bunlar Suriye ve Beyrut vilayetlerinin liva ve kaza merkezlerine müreffeh sevk edilecektir. Bu sevkîyatı Havran'da Hasan Bey idare edecek ve üç ay kadar ikmal edecektir.

3- Me'murini mülkiye kendi liva ve kazaları dahline sevk edilen bu muhacirini iskân

(17) *Alemdar*, 22 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

(18) *Alemdar*, aynı yer.

(19) *Alemdar*, 23 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

(20) *Alemdar*, 26 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

edecek, kendilerine *icârası* hükümetçe *te'diye* edilmek üzere mesken temin edecektir.

4- *Sevkiyatın ikmalini müteakip Hasan Bey sürat-i kamile ile iskan edilen bu merakizi teftiş edecek ve muhacirinin san'atlarına göre alet ve edevat tedarik etmek üzere münasib mikdar sermaye-i snaiyye tevzi' edecektir.*

5- *İstasyon kumandanları sevkiyat için müfettişlikçe gösterilecek vagonları her şeye ter-cihen verecektir. Bu hususta tekâsül gösterecek me'mur şiddetle tecziye edilecektir.*

6- *Esnayı rabda menzil noktaları bunların iaşelerini te'min edecektir.*²¹

Görüldüğü üzere Cemal Paşa Ermeni muhacirlerin refah, iskân ve geçimini sağlamlarını milli bir şeref olarak görmektedir. Açıkça Ermeni muhacirlerin sanat ehli olduğunu ifade etmekte ve Havran coğrafyasının sanat ehli insanları geçindirecek özelliklere sahip olmadığı için onları Suriye ve Beyrut vilayetlerinin şehir merkezlerine sevk etmek istemektedir. Orada geçimlerini daha kolay sağlayacaklarını düşünmektedir.

Aynı zamanda muhacirlere gidecekleri yerlerde kirası devletçe karşılanmak üzere ev temin edilmesini istemekte ve bunun için muhacirlerin vardıkları yerlerdeki devlet memurlarını görevlendirmektedir. Bununla beraber mesleklerini icra edebilmek için gerekli alet ve edevatları alabilmeleri için onlara kredi verileceğini bildirmektedir. Yolculuklarını trenle yapacaklarını bildirmekte ve yolculuk esnasında açlık çekmemeleri için trenin uğrayacağı duraklarda iaşelerinin temin edilmesini emretmektedir.

Bu emirden sonra daha rahat hareket edebilme bulan Hasan Bey 270 aileyi daha Suriye ve Beyrut vilayetlerinin liva ve kaza merkezlerine sevk etmeyi başarır. Ancak Suriye valisi Tahsin Bey, Havran mutasarrıfı Abdulkadir Bey ile Beyrut valisi Azmi Bey sevklerine karşıdır ve dâhiliye nezareti nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlardır. Özellikle Beyrut valisi Azmi Bey, vilayetin kendi aha-

lisini beslemekten aciz olduğunu belirterek göçmenlerin Beyrut vilayeti dâhiline sevklerini kabul etmez. Akabinde dâhiliye nezaretinden tehcir edilen Ermeni muhacirlerinin iskânı işinin Hükümet-i Mülkiye'ye ait olduğu, ordu kumandanlarının bu işe müdahaleye yetkili olmadığı ve bu nedenle, bir Ermeni muhacirinin bir kazadan diğer kazaya nakl edilebilmesinin ancak Dâhiliye Nezâreti'nin emir ve izniyle mümkün olduğunu belirten bir emri ilgili vilayetlere göndererek Hasan Bey'in sürdürdüğü sevk işini durdurur.²²

Cemal Paşa'nın Ermeniler ile ilgili politikalarına İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelenlerinden Bahattin Şakir ve arkadaşları şiddetle karşı çıkmaktadır.²³ Bahattin Şakir'in Cemal Paşaya gönderdiği ve muhacirleri neden Halep'e yerleştirdiğini sorduğu telgrafa Paşa'nın cevabı onu azarlayarak bir daha telgraf çekmemesi konusunda uyararak şeklinde olur. Paşa, akabinde Baş Kumandanlık Vekâletine "...bu namda vali ve kumandan tanımıyorum. Bu zat, bu işlere ne diye karışıyor..." malinde bir telgraf gönderir.²⁴

2) Ayn-Tura Yetimhanesi

Cemal Paşa bir yandan merkezdekilerin ve mülki amirlerin engellemeye çabalarına rağmen Ermeni muhacirleri şehir merkezlerine göndermeye çalışırken bir yandan da Hasan Bey'in toplayabildiği yetimler için Halep, Şam ve Beyrut'ta yetimhaneler açar. Paşa daha önceden Alman misyoner kuruluşlarına izin verdiği için Alman-Hıristiyan bir yardım kuruluşu olan Hülfsbung'a bağlı İsviçreli Beatrice Rohner Halep'te Ermeni muhacirlere yardım için çalışmaktadır.²⁵ Cemal Paşa kendisinden Ermeni yetimler için masraflarının

(21) *Alemdar*, 28 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

(22) *Alemdar*, 28 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

(23) Falih Rifki Atay, *Zeytinadağı*, Bateş Yay., İstanbul, 1981, s.66.

(24) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt VII, s.159; Erden, a.g.e., s.122.

(25) Hans Lukas Kieser, *Beatrice Rohner's Work in the death Camps of Armenians in 1916* içinde Semelin, J; Andrieu, C; Gensburger, S. *Resisting Genocide: The Multiple Forms of Rescue*, London, 2011, s.367-382. Yardım kuruluşunun tam adı "Hülfsbung für Christliches Liebeswerk im Orient" tir ve 1896'da Frankfurt'da kurulmuştur.

Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanacağı bir yetimhane kurmasını ister. Rohner çok geçmeden yetimhaneyi kurar ve 376 yetime bu yetimhanede bakmaya başlar.²⁶ Halep'te kurulan ikinci bir yetimhanenin başında ise yine Paşa'nın muhacirler için açtığı Halep'teki hastanenin baştabibi olan Doktor Altunyan'ın kızı bulunmaktadır. Bu yetimhane de tıpkı Rohner'in yetimhanesi gibi Paşa'nın sağladığı ordu yardımlarıyla ayakta durmaktadır.²⁷

Eylül 1916'da İsviçreli misyoner Rohner yetimhanesindeki yetim sayısı 720'e yükselir. Bunların 554'ü Gregoryan, 106'sı Protestan ve 20'si Katolik'tir.²⁸ Yine Cemal Paşa'nın emriyle açılan ve ordunun yardımlarını alan Şam'daki yetimhaneler ise genel olarak Ermeni kadınlar tarafından idare edilmekteydi. Burada yetimler ve bakıcıları Paşa'ya duydukların şükran duygusundan Paşa'nın resmin mendillerine işlemişlerdi.²⁹

Kanal Harekâtı sırasında Arapların Fransızların lehine bir eğilim gösterdiğini fark eden Cemal Paşa, bunun nedenini bölgede faaliyet gösteren Fransız okul ve manastırlarına bağlar ve bu okulları kapatır. Çünkü bu okullarda eğitimden çok Fransız propagandası yapılmaktadır. Bu okulların kapatılmasıyla ortaya çıkan boşluğu kapatmak isteyen Paşa, yeni okullar açmak için kolları sıvar ve adeta bir eğitim hamlesi başlatır. 1916 yılının başında Falih Rıfkı Bey (Atay) ile Halide Edip Hanım'a bir mektup gönderir. Mektubunda politik amaçlar doğrultusunda eğitim yapan Fransız okul ve manastırlarını kapatmak zorunda kaldığını ve maarif nezareti tarafından açılan okulların yetersiz kaldığı için Suriye valiliğinin ordunun yardımıyla bir dizi okullar kurmaya karar verdiğini belirterek ondan Suriye gelip okulların kurulması işini üstlenip üstlenemeyeceğini sorar. İlk başta Halide Hanım'ın kız kardeşi Nigar Hanım bu teklife evet der ve hemen bölgeye giderek Beyrut'ta altı kademeli bir ilkokul kurar. Halide Hanım ise ancak yazın Cemal Paşa'dan Nakiye Hanım'ın yanına gitmesini ve daha çok sayıda

okullar açmak için bir plan yapmasını talep eden ikinci bir mektup alınca bu teklifi kabul eder.³⁰ Yahya Kemal Beyatlı'ya da kendisiyle gitmesini teklif etse de Beyatlı bu teklifi Anadolu boş dururken Suriye'ye gidip okullar açmanın doğru olmadığını düşündüğünden bu teklifi Halide Edip'in tüm ısrarlarına rağmen reddeder.³¹

Kısa bir süre sonra Suriye'ye varıp Şam ve Beyrut'taki okulları inceleyen Adıvar iki hafta sonra Cemal Paşa'ya bir rapor sunar. Raporda özetle Beyrut, Lübnan ve Şam'ın eğitim açısından birleşmesi ve ortak bir ortaöğretim ve kolej (yüksekokul) sistemine sahip olması öneriliyordu. Beyrut okulların bulunduğu yer olmalı ve her vilayette de öğrencileri ortaöğretime hazırlayan altı kademelik birer ilköğretim okulu açılmalıydı. Türkçe, Fransızca ve Arapça okullarda öğretilen üç dil olacaktı.³²

Cemal Paşa'nın emriyle faaliyete giren bir başka okul ise, eski bir Cizvit manastır olan ve 1915 yılında Paşanın emri ile Erzurum göçmenleriyle Ermeni göçmenlerin yetimleri için açılan Ayn Tura yetimhanesidir.³³ Bin yetimi barındırabilecek şekilde dizayn edilen yetimhanenin başlangıçtaki idarecisi Göz Doktoru Yüz Başı Lütfi Beydir.³⁴

Bu yetimhanede kalmış Boğos Şahinyan'ın anlattıklarına göre buraya ilk olarak Hama ve Humus civarından 200-250 civarında Ermeni yetim getirilir.³⁵ Bu ilk gelenler

(26) Mertternich'ten Rösler'e Halep 29 Ocak 1916 naklen Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914 1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke [Gebundene Ausgabe]*, Der Tempelverlag, 1919, s.231-232.

(27) Erden, *a.g.e.*, s.123-124.

(28) Radowitz'ten Bethmann Hollweg'e Therapia 4. Ekim 1916'nın içinde Rohner'in 15 Eylül 1916 tarihli mektubu naklen Lepsius, *Deutschland und Armenien...*, s.231-232.

(29) Adıvar, *a.g.e.*, s.406.

(30) Adıvar, *a.g.e.*, s.390-391; Atay, *a.g.e.*, s.64.

(31) Yahya Kemal [Beyatlı], *Siyâsi ve Edebi Portreler*, Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1968, s.36-37.

(32) Adıvar, *a.g.e.*, s.402.

(33) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt VII, s.159.

(34) Erden, *a.g.e.*, s.123. Eski İstanbul ve Belediye Reisi Doktor Lütfi Kırdar kast edilmekte.

(35) Sisag Hagop Varjabedian, *Hayıri Lîpanani Meç* (Ermenice: Lübnan Ermenileri), Hamaskaine W. Sethian Press, Beyrut, 1982, c.1, s.436. Bir başka kaynaktan Hama'daki Ermeni muhacir kampından 700 civarında yetimin Ayn Tura'ya sevk edildiği belirtilmektedir. Bkz: Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, State University of New York Press, Albany, 1973, s.26.

çoğunlukla Sivas, Gürün, Kayseri'den gelen ve tehcir güzergâhında Osmanlı memurları tarafından toplanan yetim kalmış çocuklardır.³⁶ 1915 yılının sonunda Halep'teki Alman misyoner Rohner'in yetimhanesinden 70 erkek yetim daha Ayn Tura'ya sevk edilir.³⁷ Eylül 1916'da Kürt, Türk ve Ermenilerden oluşan yetimlerin sayısı 400'e ulaşacaktır.³⁸

Yetimlere bakma görevini sadece birkaç kadın ve iki erkek yürütmektedir. Cemal Paşa diğer okullar gibi yetimhanenin de idaresini Halide Edip'e vermek istediğinden onu bu yetimhaneyi görmeye götürür. Halide Edip hatıratında, burada çocukların perişan bir halde olduklarını, hepsinin yüzünde savaşın derin izlerini taşıdıklarını ifade eder. Ancak Halide Edip'in dikkatini en çok Ermeni yetimlere Müslüman ismi verilmesi çeker ve Cemal Paşa'ya Ermeni yetimlere Müslüman ismi verilmesine neden izin verdiğini sorar. İkisi arasında şöyle bir konuşma geçer;

"- Bu zor günlerde Ermenilere karşı olabildiğince iyi olduk. Neden Ermeni yetimlerin Müslüman ismi ile çağırılmasına izin veriyorsunuz? Bu Ermeni çocuklar Müslümanlaştırılmıyormuş gibi görünüyor ve tarih bir gün gelecek olan Türk nesillerinden intikamını alacak.

- Siz bir idealistsiniz ve tüm idealistler gibi gerçeklik duygusundan mahrumsunuz. Birkaç yüz Ermeni erkek ve kız çocuğunu Müslümanlaştırarak kendi ırkıma hizmet ettiğimi sandığımı mı düşünüyorsunuz? Şam'da Ermeniler tarafından idare edilen yetimbaneleri gördünüz, hiç birinde dahi fazla yetimi alacak yer yok ve yeni yetimbaneler açacak para da yok. Bu bir Müslüman yetimhanesi ve sadece Müslüman yetimlerin burada kalmalarına izin veriliyor. Ben buraya trajedinin yaşandığı topraklardan Suriye topraklarına gelmiş başıboş kalmış bütün sapsiz çocukları gönderiyorum. Türker ve Kürtler bu yetimhaneye sahip. Sapsiz kalmış ve açlıktan ölen çocukları duyduğum zaman onları Ayn Tura'ya gönderiyorum. Onları bayatta tutmak zorundayım, nasıl olduğu umurumda

değil. Onları sokaklarda görmeye tahammül edemiyorum.

- Ya sonra?

- Savaşın sonra mı demek istiyorsunuz? Savaşın sonra kendi cemaatlerine teslim edilecekler. Sanıyorum ki, hiç birisi henüz ırkının veya milletinin ne olduğunu bilecek yaşta değildir.

- Bu yetimhaneyi devralmayacağım.

- Alacaksınız. Onları sefalet içinde acı çekerken gördüğümüzde adları ve dinleri bakında tek bir dakika bile düşünmeden alacaksınız. İnsanlık dışı bir şey yapıyormuşum gibi konuşuyorsunuz. Oysa ben bu kadar çok sayıda Ermeni yetimi burada barındırarak Müslüman yetimlerin ağızlarından ekmeceklerini alıp onlara vermiş oluyorum."³⁹

1916 yılının Kasım ayında Halide Hanım Lütfi Beyden yetimhanenin idaresini devraldığına yetimhanedeki yetimlerin sayısı 800'e ulaşmıştı.⁴⁰ İki ay içerisinde yetim sayısının ikiye katlanmasının nedeni buraya getirilen 500 kadar Kürt yetim olabilir.⁴¹

Halide Edip yetimhanenin idaresini devraldıktan sonra kızlar için dokuma tezgâhları ve erkekler için marangozluk sınıfları kurar. Çocuklar burada hem eğitim görmekte hem de üretirken yetimhanenin dolayısıyla kendilerinin masraflarına katkı sağlamaktadırlar. Öyle ki yetimhanenin ihtiyaç duyduğu üç yüz ahşap ranza yetimhanenin marangozhanesinde üretilmektedir.

(36) *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940*, Ed. Raymond H. Kevorkian- Vahé Taschian, AGBU Central Board, 2006, s.93.

(37) Kuhlman'dan İstanbul Alman Büyük Elçiliği'ne, 7 Mart 1917 naklen Lepsius, *Deutschland und Armenien...*, s.325.

(38) Adivar, *a.g.e.*, s.402.

(39) Adivar, *a.g.e.*, s.428-429. Ayrıca bkz: *Turkish Atrocities; Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, Der. James L. Barton, Gomids Institute, Ann Arbor-Michigan, 1998, s.164-165. Bu eserde Halide Edip'in idaresi altında Ayn Tura'da bir ay öğretmenlik yapan Harriet J. Fischer çocuklara Müslüman ismi verildiğini doğrulamakta ve yetimhanede çoğunluğu Ermenilerin oluşturduğu 1000 yetim olduğunu belirtmektedir.

(40) Adivar, *a.g.e.*, s.431.

(41) Varjabedian, *a.g.e.*, s.436. Varjabedian'a bu bilgiyi veren bu yetimhanede kalmış Boğos Şahinyan'dır.

Eylül 1917’de Hali Edip tatil için gittiği İstanbul’dan döndüğünde yetimhanedeki öğrenci sayısı 1.200 olmuştur. Savaş’ın sebep olduğu kayıplardan ötürü yetim sayısı her gün geçen gün çoğaldığından Beyrut’ta Vali Azmi Bey 700 Arap öğrencisi olan bir yetimhane daha açmak durumunda kalır. Sokaklarda kalmış sahipsiz çocuklar için Ali Munif Bey birkaç çorba evi kurar. Öte yandan Amerikalı misyonerler Bay ve Bayan Dodge bir yetimhane açmışlardır.⁴²

1918 yılında Osmanlı ordusu Suriye ve Kanal cephesinde yenilgiyi kabullenmek zorunda kalınca Halide Edip Mart 1918’de Beyrut’tan ayrılır. Ayrılışından kısa bir süre önce Amerikalı misyonerler Dr. Bliss ve Bayard Dodge’a çatışmalar Beyrut’a ulaşınca Ayn Tura’yı Kızılhaç’ın koruması altın almalarını, Ermeni yetimleri Ermenilere, Müslüman çocukları ise İstanbul’daki Hilal-ı Ahmer’e göndereceklerine dair söz vermelerini ister. Dr. Bliss ve Bayard Dodge sözlerini tutmuş olmalı ki 1918’de Ayn Tura’daki Türk idaresi sona erdikten sonra Ayn Tura’yı kısa bir süreliğine devralan American Board misyonerleri yetimhanedeki çocuk sayısını 650 olarak bildirmektedirler.⁴³

Türklerin bölgeyi terk etmesinin sonra eski bir ABCFM misyoneri olan Bertha B. Morley Kızıl Haç örgütü tarafından 1 Aralık 1918’de Ayn Tura’nın idaresine getirilir. Morley yetimhaneyi devraldığı zaman yetimhanede 630 çocuk olduğunu, bunların 460’nın Ermeni ve 170’nin ise Kürt olduğunu belirtmektedir.⁴⁴ Kızılhaç Örgütü tarafından görevlendirilen Ermeni hocalar, Kürt ve Ermeni yetimlere Ermenice eğitim vermeye başlar.⁴⁵ Haziran 1919’da Fransızlar binanın teslimini isteyince yetimhane kapatılır, erkek yetimler Halep’te ABCFM’e bağlı başka bir yetimhaneye kızlar ise Beyrut’a bir kilometre mesafedeki başka büyük bir okula gönderilir.⁴⁶

Sonuç

Osmanlı Hükümeti 1915 yılında kendi iç güvenliği ile alakalı bir tehdidi bertaraf et-

mek için kaçınılmaz olarak Ermenileri Suriye topraklarına tehcir etmiştir. Ancak bu tehcir Rusların I. Dünya Savaşı’nda Müslümanlara yaptığı gibi sınır dışı etme hareketi değil aksine zorunlu olarak nüfuzun ülke içindeki bir coğrafyadan başka bir gönderilmesidir. Zira Suriye o dönem Osmanlı toprağıdır. Ayrıca bu tehcir muvakkaten uygulamaya konulmuş bir tedbirdir. Soykırım iddialarının aksine Ermenilerin yok edilmesi amaçlanmamış, sadece geçici bir süreliğine Ermeniler savaş sahası olan bir yerden savaş sahası olmayan bir yere sevk edilmiştir. Ayrıca bu sevkîyat esnasında ve varılacak menzil noktalarında muhacirlerin bu sevkten askeri düzeyde etkilenmesi için gereken tedbir alınmıştır. Bunun sahih bir ispatını bizzat Cemal Paşa tarafından Suriye’de Ermeni muhacirlere yardım işi ile görevlendirilen Çerkez Hasan Amca’nın hatıratında görmekteyiz.

Çerkez Hasan Amca’nın hatıratı 1919 gibi erken bir tarihte yayınlanması bakımından önemlidir. Bu hatırlarda Hasan Amca’nın ifade ettiğine göre; Ermenilerin zanaat ehli olduğunu düşünen Cemal Paşa, Havran mıntıkasının zanaatkâr Ermenileri geçindirecek mahiyette olmadığını düşündüğünden onları Suriye ve Beyrut vilayetlerinin liva ve kaza merkezlerine sevk eder. Bununla yetinmeyip onların geçimlerini sağlayabilmeleri için onları iş imkânı sağlar ve bu amaçla muhacirlerin sanatlarına göre alet ve edevat tedarik edebilmeleri için onlara sermaye verilmesini emreder. Bütün bunların tehcirin bir yok etme ya da imha planı olmadığını ispatı olsa gerektir.

Cemal Paşa’nın bizzat ilgilendiği bir diğer mesele ise Ermeni yetimlerdir. Paşa savaş şartlarının sıkıntılı zamanlarına rağmen, Şam, Halep ve Beyrut’ta yetimhaneler açtır-

(42) Adıvar, *a.g.e.*, s.431.

(43) James L. Barton, *Story of the Near East Relief (1915-1930)*, The Macmillan Company, New York, 1930, s.75.

(44) Harriet Morley, *Not By Bread Alone. The life of Bertha B. Morley, Written for Her Foster Family*, College Press, USA, 1967, s.22-25.

(45) *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940*, s.93.

(46) Morley, *a.g.e.*, s.22-25. Başka bir kaynakta ise Kürt öğrencilerin İstanbul’a Ermeni öğrencilerin ise Antep’te yeni kurulan bir Ermeni yetimhanesine gönderildiği belirtilmektedir. Bkz *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940*, s.93.

mış ve Ermeni yetimlerin yaşayabilmesi için geleni yapmıştır. Kimi zaman ordunun iştikakından kısarak Ermeni yetimlerin kaldığı yetimhanelere yiyecek ve yakacak yardımında bulunmuştur. Ancak tüm bu insani faaliyetler soykırım iddiacıları görmezden gelinmekte ve tarihçilikle bağdaşmayacak yöntemlere başvurulmuş. Paşa'nın bu yetimhanelerde Ermeni yetimleri Türkleştirdiği iddia edilmektedir. Ancak zorlu savaş şartlarında aklı başında hiç kimsenin ordunun kısıtlı imkânlarına rağmen birkaç yüz yetimi Türkleştirmek için ordunun ve askerinin iştikakından kısarak yetimhaneler açıp bu yetimhanelere sürekli olarak yiyecek ve yakacak yardımı yapmayacağı aşikârdır. Bu ancak insani duygularla yapılabilecek bir şey olsa gerektir.

Kaynakça

Yayınlanmış Belgeler

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, cilt VII.

Lepsius Johannes, *Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke [Gebundene Ausgabe]*, Der Tempelverlag, 1919.

Gazeteler

Agos

24 Mart 2012

Alemdar

19 Haziran 1919; 25 Haziran 1919;

20 Haziran 1919; 22 Haziran 1919;

22 Haziran 1919; 23 Haziran 1919;

26 Haziran 1919; 28 Haziran 1919;

28 Haziran 1919.

Kitaplar

Adivar Halide Edip, *Memoirs of Halide Edip*, Cultures in Dialogue, Ed. Tessa Heffernan and Reina Lewis, Gogias Press, New Jersey, 2004.

Atay Falih Rifki, *Zeytin Dağı*, Bateş Yay., İstanbul, 1981.

Barton James L., *Story of the Near East Relief (1915-1930)*, The Macmillian Company, New York, 1930.

Erden Ali Fuat, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatırları*, İstanbul, 1954, cilt I.

Kaiser Hilmar, *The Armenians in Lebanon during the Armenian Genocide*, içinde *Armenians of Lebanon*, Haigazian University & The Armenian Heritage Press, Beirut, 2009.

Kerr Stanley E., *The Lions of Marash*, State University of New York Press, Albany, 1973.

Kieser Hans Lukas, *Beatrice Robner's Work in the death Camps of Armenians in 1916* içinde Semelin, J; Andrieu, C; Gensburger, S. *Resisting Genocide: The Multiple Forms of Rescue*, London, 2011.

Morley Harriet, *Not By Bread Alone. The life of Bertba B. Morley, Written for Her Foster Family*, College Press, USA, 1967.

Özdemir Hikmet, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, 4. Ordu'nun İnsani Yardımları, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009.

TBMM Albümü (1920-2010), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., Ankara, 2010.

The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940, Ed. Raymond H. Kevorkian- Vahé Taschian, AGBU Central Board, 2006, s.93.

Turkish Atrocities; Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917, Der. James L. Barton, Gomidis Institute, Ann Arbor-Michigan, 1998.

Varjabedian Sisag Hagop, *Hayeri Lipanani Meç* (Ermenice: Lübnan Ermenileri), Hamaskaine W. Sethian Press, Beyrut, 1982, c.1.

Yahya Kemal [Beyatlı], *Siyâsi ve Edebi Portreler*, Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1968.